

“EL ARKASI YERDE” DEYİMİ VE BU DEYİMİN DİVAN ŞİİRİNDEKİ KULLANIMI*

*H. İbrahim DEMİRKAZIK***

ÖZET

Türk dilinin önemli zenginliklerinden olan deyimlerden bazıları zamanla kullanımdan düşmüştür. Türkçenin deyimlerini içeren eserlerin çoğunun günümüz ya da yakın döneme ait deyimleri barındırmaları daha önceki dönemlerde kullanılmış ancak günümüzde kullanılmayan deyimlere genellikle yer vermemeleri geçmişe ait metinlerin anlamlandırılmasında kimi sıkıntılara yol açmaktadır. Bu bakımdan geçmiş dönemlere ait metinlerin arasına sıkışmış deyimlerin titizlikle tespit edilip anlamlandırılması şarttır. “El arkası yerde” deyimini de bunlardandır. Tespit edilebildiği kadarıyla 15. yüzyıldan itibaren divan şiirinin kullanım sahasına giren “el arkası yerde, el arkası yerde de-, el arkasını yere / yerde ko(y)-, el arkası yerde et- / eyle-, el arkasını yere bas-”, gibi şekilleri olan bu deyim, günümüzde artık kullanılmamaktadır. Divan şairleri bu deyim şairlik kudreti, güzellik, endam, yiğitlik, cömertlik gibi unsurlarla ilgili çeşitli karşılaştırmalar yapmak; zayıf olan tarafın güçlü olanın üstünlüğünü kabul ettiğini dile getirmek için şiirlerinde ele almışlardır. Pek çok divan şairi bahsi geçen deyim hüsn-i talil sanatı ekseninde şiirlerinde zikretmişlerdir.

Hazırlanan bu çalışmada yüzün üzerindeki manzum eser incelenmiş, otuz yedi farklı şairden altmış yedi örnek tespit edilmiş tespit edilen örneklerden yola çıkılarak “el arkası yerde” deyiminin anlam çerçevesi çizilmeye ve deyim çıkış noktası ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca bu çalışmayla divan şairlerinin bu deyim kullanım şekli ve deyim divan şiirindeki kullanım yerinin tespit edilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: deyim, el arkası yerde, divan şiiri.

THE IDIOM OF "EL ARKASI YERDE" and THE USE OF THIS IDIOM IN OTTOMAN POETRY

ABSTRACT

Some of the idioms, which are one of the significant elements of Turkish language, have been forgotten in time and they have fallen into disuse. Idioms used in most of the pieces in Turkish language are the

* Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: ibrahim.demirkazik@bilecik.edu.tr

idioms of today or they belong to recent period; they generally don't have idioms that were used in older periods but haven't been used in today's language; these facts cause some problems in the interpretation of texts that belong to older eras. In this respect, idioms which are hidden and forgotten in older texts must be determined and their meanings must be explained. The idiom of "El arkası yerde" is one of these significant idioms. As far as it was determined, the idiom was started to be used in the 15th century in Ottoman poetry and it had different versions as "el arkası yerde, el arkası yerde de-, el arkasını yere / yerde ko(y)-, el arkası yerde et- / eyle-, el arkasını yere bas-"; the idiom is no more used today. Ottoman poets used this idiom in their pieces in order to make some comparisons through factors such as the power of poesy, beauty, stature, bravery and generosity and to mention that the weak side accepts the superiority of the stronger. Many Ottoman poets used this idiom in their poems as an element of the art of euphemism (Hüsn-i talil).

In this study, more than one hundred poetical pieces of art have been analyzed, sixty seven examples have been chosen out of thirty seven different poets and starting from this point, it was attempted to set the frame of the meaning of "el arkası yerde" idiom and the origin of it. On the other hand, it was attempted to determine where it was used in Ottoman poems and the way that it was used by Ottoman poets.

Key Words: idiom, el arkası yerde, divan poetry.

Giriş

Dillerin en büyük zenginliklerinin başında şüphesiz deyimler gelir. Gerek barındırdıkları zengin mecaz dünyası gerekse az sözle çok anlam ifade etmeleri deyimleri daha da önemli kılmaktadır. Zamanın ihtiyaçlarına göre yeni deyimlerin ortaya çıkması ya da git gide kullanılmamasının azalması ile var olan deyimlerin artık kullanılmaması bir dilde görülebilecek olağan durumlardandır. Türk dilinin deyimlerini içeren eserlerin çoğunun günümüz ya da yakın döneme ait deyimleri barındırmaları daha önceki dönemlerde kullanılmış ancak günümüzde kullanılmayan deyimlere genellikle yer vermemeleri geçmişe ait metinlerin anlamlandırılmasında kimi sıkıntılara yol açmaktadır. Bu bakımdan geçmiş dönemlere ait metinlerin arasına sıkışmış deyimlerin titizlikle tespit edilip anlamlandırılması şarttır. Bu eksikliği gidermek gayesiyle Türk dilinin deyimlerinin divan edebiyatındaki yansıması ve kullanımı üzerine her geçen gün yeni çalışmalar neşredilmektedir.¹ Deyimlerle ilgili yapılan her bir yayının alana önemli katkılar sağladığı

¹ Deyimlerle ilgili bazı çalışmalar: Ahmet Turan Sinan, "Necati Beg Divanındaki Deyimler Üzerine", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 15, S. 2 (2005), s. 107-114; Can Özgür, "Necati ile Hüseyin-i Baykara'nın Kullandığı Atasözleri ve Deyimler Üzerine Bir Karşılaştırma", *Turkish Studies*, Vol. 4/3 (2009), s. 1744-1754; Devrim Kalaycı Sevinç, *18. Yüzyıl Şairlerinden Sümbülzade Vehbi (Lutfiye), Bosnalı Sabit, Enderufîlu Vasıf ve Nedim'in Divan ve Mesnevilerinde Atasözleri ve Deyimler*, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2007; Dilek Erenoğlu, "Güvâhî'den Günümüze Atasözleri ve Deyimler", *Turkish Studies*, Vol. 2/4 (2007), s. 1150-1167; Hasan Kaya, "Emrî Divanı'nda Deyimler", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 6 (2011), s. 55-130; Hatice İçel, "Necati Beg Divanı'ndaki Deyimler", *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, S. 15 (2004), s. 175-230; H. Dilek Batislam, "Nedim'in Şiirlerindeki Atasözleri ve Deyimler", *Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Fuat Özdemir Anısı (1997), s. 107-123; M. Ali Tanyeri, *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999; Mehmet Gürbüz, *Rezmi Divanında Deyimler*, *Turkish Studies*, Vol. 7/1 (2012), s. 1231-1267; Mehmet Ulucan, "Muvakkıtzade Mehmed Pertev'in Divanında Atasözleri ve Deyimlerin Kullanımı", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.10, S. 2 (2005), s. 49-80; Melih Alptekin, *Garib-nâme'de Deyimler ve Atasözleri*, Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2003; M. Fatih Köksal, "Klasik Türk Şiirimizden Bilinmeyen Bir Deyim: El Oyunu", *Klasik Türk Şiiri Araştırmaları*, Akçağ Yayınları, Ankara 2005, s. 275-285; M. Nejat Sefercioğlu, "Helâkî Divanı'nda Türkçe

muhtemeldir. Hazırlanan bu yazıda artık kullanımdan düşmüş deyimlerden biri olan “el arkası yerde” üzerinde durulacaktır. Bu makalenin tesis edilmesindeki gaye, deyimın geçtiği metinlerin anlamlandırılmasında ve deyimın tespitinde düşülen kimi hatalar sebebiyle bu deyme dikkati çekmek, bahsi geçen deyimın anlam çerçevesini çizmek ve divan şairlerinin “el arkası yerde” deyimini nasıl ve hangi durumlarda kullandıklarını ortaya koymaktır.²

Yapılan çalışma esnasında görülmüştür ki metin tesisi yapan araştırmacıların bir kısmı “el arkası yerde” inceledikleri metinde geçtiği halde, deyimleri tespit ettikleri bölümde buna yer vermemişlerdir. Bu, deyimın az bilinirliğinin bir sonucu olsa gerektir. Öte yandan kimi eserlerde deyimın anlamlandırılmasında bazı yanlışlara düşülmüştür. Tespit edilenlerden yalnızca bir nazım bir de nesir örneği burada zikredilecek ve hatayı yapan kişileri rencide etmemek düşüncesi ile de isim ve eser adı burada verilmeyecektir.

Bâkî’ye (ö. 1600) ait aşağıya alınan beyit, bir çalışmada “Çınar şâhı, şiddetli rüzgârın soğuk elini görüp, eli arkasında, ‘aferin pehlivan!’ dedi.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılmış ve “el arkası yerde” deyimini “eli arkasında” yani ellerin vücudun arka bölümüne konulması şeklinde anlamlandırılmıştır. Öte yandan deyimde geçen ve çınar dalı anlamına gelen “şâh-ı çenar” tamlaması da “çınar şâhı” olarak algılanmıştır. Oysa aşağıda da bahsedileceği üzere beyit şöyle nesre aktarılmalıydı: “Çınar dalı sonunda, şiddetli rüzgârın bileğini büktüğünü görerek, el arkasını yere koyup(rüzgârın üstünlüğünü kabul ederek), (rüzgâra) aferinler pehlivan dedi!” Burada Bâkî sert esen rüzgârla birlikte çınar ağacının dalının kırılması ve yere düşmesini hüsn-i talîl sanatına dayanak yapar. Beyitte çınarın dalı insan koluna, yaprağı ise ele benzetilmiş ve kırılıp sarkarak yere temas eden ya da yere yaprağıyla düşen ağaç dalı ile yenilgiyi kabul etmek için yere kolla birlikte konan el arasında bağlantı kurulmuştur. Şair şiddetli rüzgârı güçlü kuvvetli bir pehlivan olarak tahayyül etmiştir:

Dest-bürd-i sarsarı âhir görüp şâh-ı çenâr

Didi el arkası yirde âferînler pehlevân

Bâkî, K.22/11 (Küçük, s. 56)

İkinci örnek Kâtip Çelebi’nin (ö. 1657) *Tuhfetü’l Kibâr fî Esfâri’l-Bihâr* adlı eserinde geçen aşağıya alınan bölümde yer alan “el arkasını yere koy-” deyiminin anlamlandırılmasındaki

Deyimler”, *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, S. 4 (2010), s. 155-202; Mustafa Aksoy, “XVI. Yüzyıl Şuarâ Tezkireleri ile Necâtî’nin Şiirlerine Göre Anadolu Türk Edebî Dilinin Gelişiminde Deyim ve Atasözü Kullanımı”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16 (2007), s. 141-162; M. Ziya Bağnaçık, “Yerel Malzemeyi Önemseyen Bir Şair: Ahmed-i Dâi (Divanında Kullandığı Atasözleri ve Deyimler)”, *Turkish Studies*, Vol. 4/5 (2009), s. 60-75; Nuran Yılmaz, “Fuzulî’nin Türkçe Divanı’ndaki ‘Başına Çizginmek’ Tabirinin Türk Kültüründeki Anlamı”, *Turkish Studies*, Vol. 2/4 (2007), s. 1095-1104; Nursel Uyanıker, *Pervane Beğ Mecmuasının İlk Yüz Varlığında (la-100b) Halk Kültürü ile İlgili Unsurlar (Atasözleri-Deyimler-Halk İnanışları)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2006; Sevil Öge, *15. Yüzyıl Şairlerinden Mesihî*, Cem Sultan, Ahmed Paşa, Necatî Beg, Üsküblü İshak Çelebi ve Şeyhî’nin Divanlarında Atasözleri ve Deyimler, Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2001; Ülkü Çetinkaya, “Divan Şiirinde Çok Başlı (Ziyade-Ser) Deyimi Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 4/2 (2009), s. 226-245; Ozan Yılmaz, “Klasik Türk Edebiyatı’nda Bir Deyim: Ter Düşmek”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 21 (2009), s. 155-170; Yakup Poyraz-Ayhan Tergip, “18. Yüzyıl Dîvân Şairlerinden Hâkim’in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı*, Prof.Dr. Turgut Karabey Armağanı, Vol. 3/15, s. 188-202; Yaşar Şimşek, “‘Kan Kaşanmak’ Deyimi Üzerine”, *Turkish Studies*, Vol. 8/1 (2013), s. 2539-2546; Yunus Kaplan, “Sâbit’in Şiirlerinde Atasözleri, Deyimler ve Halk Söyleyişleri”, *Turkish Studies*, Vol. 4/4 (2009), s. 599-635; Zülfi Güler, “Şeyh Galib Divanı’nda Deyimler”, *E-Journal of New World Sciences Academy Humanities*, Vol. 6/3, s. 433-455.

² Yararlanılan metin örneklerinin künyelerinin gösterilmesinde şu yöntem uygulanmıştır: Şairin adı, şiir adı kısaltması, şiirin eserdeki numarası/beyit numarası (eseri yayına hazırlayanın soyadı, varsa cilt numarası, şiirin yayında bulunduğu sayfa numarası) Örnek: *Necâtî Bey*, G.246/6 (*Tarlan*, s. 296). Şiir numaralarının tür ya da şekle göre ayrıldığı eserlerden alınan örneklerde ise şu yöntem izlenmiştir: Şairin adı, şiirin eserdeki numarası/beyit numarası (şiir adının kısaltması), (eseri yayına hazırlayanın soyadı, varsa cilt numarası, şiirin yayında bulunduğu sayfa numarası) Örnek: *İ.Vâsık*, 36/2 (*T.*), (*Gürbüz*, s. 119). Çalışmada şiir adlarında çeşitli kısaltmalardan yararlanılmıştır. Bunlar: “K.: Kaside, G.: Gazel, Kt.: Kıt’a, Mb.: Murabba, Ş.: Şarkı, Msm.: Musammat, Th.: Tahmis, Tk.: Takriz, T.:Tarih”tir.

hatadır. Metin incelendiğinde deyimın geçtiği bölümde, Kaptan Kılıç Ali Paşa (ö. 1587) ile Sokollu Mehmed Paşa (ö. 1579) arasında bir diyalog olduğu görülür. Burada Kılıç Ali Paşa, kısa bir zaman içerisinde çok fazla gemi yapmanın mümkün olmadığını savunurken, Sokollu Mehmed Paşa, Osmanlının çok kudretli bir devlet olması sebebiyle bunun pek âlâ mümkün olduğu fikrindedir. Sokollu Mehmed Paşa'nın sözlerini dinleyen Kılıç Ali Paşa ona hak verir. Bunu belirtmek için eserin müellifi olan Kâtip Çelebi “el arkasını yere koydu” der. Bu mecazî bir ifadedir ki burada kastedilen Mehmed Paşa'nın dedikleri karşısında Kılıç Ali Paşa'nın kendi fikrinden vazgeçtiğidir. Çalışmadaki dipnotta bu deyim “El arkasını yere koymak: Ellerini dua etmek için göğe kaldırmak” şeklinde açıklanmıştır:

“Kapudan Kılıç Ali Paşa hep derdi ki ‘Tekne yapmak kolaydır, iki yüz parça gemiye beş altı yüz demir ve ona göre halat, yelken ve başka gereçleri tamamlamak güç görünür.’ Koca Mehmed Paşa karşılığında ‘Paşa hazretleri, yüce devletin gücü ve kudreti öyledir ki bütün donanma demirlerini gümüşten, iplerini ibrişimden, yelkenlerini atlastan etmek ferman olursa yapmak mümkündür. Herhangi geminin yat ve yarağı yetişmezse bu minval üzere benden al’ dedikte, Ali Paşa el arkasını yere koyup, alkışlayıp dua eyledi. “Gerçi bildim ki bu donanmayı tekml edersiniz” dedi.”

Yukarıda belirtilen gaye ve sebeplerle tesis edilen bu yazı oluşturulurken yaklaşık bir yıl süren bir çalışmayla yüzün üzerindeki manzum eser incelenmiş ve sonuç olarak 37 farklı şairden 67 örnek tespit edilmiştir (Örneklerden on üçü Sümbülzade Vehbî'ye ait bir gazelin redifidir).³ Redif olarak kullanımını hariç tutarsak bu deyimın incelenen eserler içinde en çok, dörder örnekle Taşlıcalı Yahyâ (ö. 1582) ve Gelibolulu Âlî'nin (ö. 1600) divanlarında kullanıldığı görülmüştür. Hacim açısından bakıldığında kullanılma sıklığının Taşlıcalı Yahyâ'da daha fazla olduğu söylenebilir.

Deyimin Divan şiirinde kullanılan şekilleri

Çalışmaya konu olan deyimın “el arkasını yere/yerde ko(y)-, el arkası yerde de-, el arkası yerde, el arkası yerde et-/eyle-, el arkasını yere bas-”, şeklinde kullanımları vardır. Hazırlanan yazıda deyimın en kısa şekli olan “el arkası yerde” makale boyunca deyimın adlandırılmasında tercih edilecek şekildir. “El arkası yerde” deyimının tespit edilen 55 örnekten yola çıkılarak (redif olarak kullanılan “on üçü”, “bir” kabul edilmiştir) farklı söyleyişlerinin kullanım sıklıkları şöyledir:

el arkası yerde de-: 23

el arkasını yere/yerde ko(y)-: 20

el arkası yerde: 8⁴

el arkası yerde et-/eyle-: 3

el arkasını yere bas-: 1

Görüldüğü üzere divan şairleri deyimın en çok “el arkası yerde de-“ ve “el arkasını yere/yerde ko(y)-” biçimlerini tercih etmişlerdir. Bu kullanımlarda kimi zaman şiir kalıpları ekseninde şairlerin çeşitli tasarruflarına tesadüf edilmektedir. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

³ bk.: Vehbî, G.216 (Yenikale, s. 500-502) .

⁴ “el arkası yerde” şekli Sümbülzade Vehbî'nin yukarıda belirtilen on üç beyitlik bir gazelinde redif olarak kullanılmıştır. Redif olarak kullanımını da dahil edersek toplam sayı 20 olacaktır.

1. Deyimdeki Kelimelerin Sırasının Değişmesi:⁵

Kodı insâf eyleyüp **yere el arkasın** çenâr

Gör diyü şîveyle çün kadd-i hırâmânun senün

Behiştî, G.297/2 (Aydemir, s. 390)

2. Kimi Kelimelerin Deyimden Çıkarılması:

Her kaçan reftâre gelse Şâhî serv-i kadd-i yâr

Şevk ile tahsîn idüp **el yirde kor** şâh-ı çenâr

Serv bil haddün öykünme kadine zinhâr

Servde olmaz Celâlî sâye ile berg ü bâr

Zeyn-i gülzâr olmadur serv-i dil-ârâdan garaz

Şâhî, Th.1/5 (Kılıç, s. 225)

Rüstem-i Zâlûn tutışdum pençesin burdum idi

Kodı el arkası didi dest ber-bâlâ-yı dest

Bâkî, G.24/4 (Küçük, s.116)

3. Deyimdeki Kelimelerin Eş ya da Yakın Anlamlılarıyla Değiştirilmesi:

Kodı el arkasını yir yüzine mihr-i münîr

‘Alem-i ‘ilm ü vakârı olalı hemçü cibâl

T. Yahyâ, K.18/5 (Çavuşoğlu, s. 79)

El arkasın zemîne eyleyüp ikrâr ederlerdi

Bu nazm-ı dil-keşün görse cihânun nükte-sencâmı

Nâşid, K.4/33 (Zülfe, s. 14)

4. Deyimde Araya Kelime Girmesi:

Beni bir dest-bûs ile yıkup gitdi o mestâne

El arkası aña yirde didüm ol pehlevâna

Rezmî, G.464/1 (Gülbüz, s. 337)

Gönül alçakda **el arkası dahi yerde** müdâm

Muntazırdur kademün bûsına ‘ayn-ı zerkâ *N. Rızâ, Vâridât-ı Gaybiyye, K.II/16 (Özdemir, s. 219)*

Deyimin “el arkası yerde de-“ ve “el arkasını yere/yerde ko(y)-“ biçimlerine 15. yüzyıldan itibaren her dönemde rastlanmaktadır. Hatta Necâtî (ö. 1509), Bâkî, Gelibolulu Âlî gibi şairler farklı beyitlerde deyimini her iki şeklini de şiirlerinde kullanmışlardır. Deyimin “el arkası yerde” biçimi belirlenebildiği kadarıyla 16. yüzyıldan itibaren kullanım sahasına girmiştir. Bu arada Gelibolulu Âlî’nin, yukarıda değinilen üç şekle de şiirinde yer vererek, deyimini üç farklı formuyla kullanan tespit edilebilen yegâne şair olduğunu da belirtmek gerekir. Ayrıca deyimini “el arkası yerde et-/eyle-“ biçiminin 18. yüzyıldan itibaren şairlerce divan şiirine dahil edildiği de söylenilebilir.

Deyimin Anlam Çerçevesi

Tarama Sözlüğü’nde bu deyim için “Pes demek, aczini göstermek.” (*Tarama Sözlüğü* 1983: 80) anlamı verilmiştir. Mehmet Ali Tanyeri’nin hazırladığı, *Örnekleriyle Divan Şiirinde*

⁵ Benzer örnek için bk.: *Behiştî Sinan, Heft Peyker/835 (Demirel, s. 54); T. Yahyâ, K.18/5 (Çavuşoğlu, s. 79).*

Deyimler adlı eserde de *Tarama Sözlüğü*'nde dile getirilen anlama yakın bir biçimde "Pes demek, aczini itiraf etmek" (Tanyeri 1999: 96) manası verilmiştir. Halil İbrahim Yakar, *Gelibolulu Sun'î Divanı*'nda "El arkasını yere koy-": "pes etmek", "karşı tarafın üstünlüğünü kabul etmek" (Yakar 2009: 31) şeklinde bu deyimini anlamlandırmıştır. Araştırmacıların bu değerlendirmelerinin divan şairlerinden alınan örneklerle sağlamasını yaptıktan sonra bu deyimın anlam çerçevesini çizmekte yarar vardır.

Behiştî Sinân'ın (ö. 1511-12), *Heft Peyker* adlı mesnevîsindeki "*Pes edip, önünde yeri öptü (ve) el arkası yerde dedi.*" şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilir beyitte şair, deyimın anlamının "pes etmek" olduğunu ifade etmektedir:

Pes idüp öpdî pes önünde zemîn

Didi kim yirde el arkası hemîn *Behiştî Sinan, Heft Peyker/835 (Demirel, s. 54)*

Necâtî'den alınan aşağıdaki beyitte şair "*Lütf meydanında çınarın elini sen бүktün (bunun üzerine çınar) ey boyu şimşâd el arkası yerde, pes dedi.*" diyerek Behiştî Sinan'ın dile getirdiği gibi bu deyimın anlamının "pes etmek" olduğunu ifade etmektedir:

Lûtf meydânında sen burduñ çinârûñ pençesin

Didi el arkası yirde ey boyı şimşâd pes *Necâtî Bey, G.246/6 (Tarlan, s. 296)*

"Zâl oğlu Rüstem'le güreşe tutuşmuş kolunu бүkmüşüm, (o yenileceğini anlayınca) elinin arkasını yere koyarak el elden üstündür, dedi." şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilir Bâkî'nin beytinde açıkça "el arkası yerde" deyimının "rakibinin üstünlüğünü kabul etmek" anlamı taşıdığı görülmektedir. Buradan, bu deyimın çıkış noktasının güreş sporu olduğu sonucuna da ulaşılmaktadır. Bununla ilgili değerlendirme aşağıda ayrıca yapılacaktır:

Rüstem-i Zâlûñ tutuşdum pençesin burdum idi

Kodî el arkası didi dest ber-bâlâ-yı dest *Bâkî, G.24/4 (Küçük, s.116)*

Şairler çok beğenilen şeyler karşısında aferin sözcüğü ile birlikte el arkası yerde deyimini de anmışlardır. Şu halde, el arkası yerde deyimının üstünlüğü kabul etmekle birlikte takdir anlamı da ortaya çıkmaktadır. Sultan Üçüncü Murad (ö. 1595), "*Ey Murâdî, âferin, el arkası yerde sana, ben seni şimdi anladım âferin, âferin!*" demekte ve tecrit sanatı ile kendinin üstünlüğünü takdir etmektedir:

Ey Murâdî âferîn el arkası yirde saña

Şimdi añladum seni ben âferîn ü âferîn *Murâdî, G.1068/5 (Kırkkılıç, s. 350)*

Yukarıda yapılan açıklamalar ve örneklerden yola çıkarak "el arkası yerde" deyimının; pes etmek/demek, yenilgiyi kabul etmek, aczini itiraf etmek ve kimi zaman takdir anlamını da içinde barındırır bir biçimde rakibinin üstünlüğünü kabul etmek manasını taşıdığı söylenebilir.

Deyimin Anlamının Temeli

Üzerinde durulması gereken diğer konu bu deyimın nereden çıktığı ve nasıl oluştuğudur. Bunun cevabını ise Ahmet Talat Onay vermektedir. Onay, "Pehlivanlar güreşirken yenileceğini anlayan, elinin arkasını yere vurarak pes dese güreş sona erer. Pes diyen yarı mağlup sayılır." (Onay 1996: 398) diyerek "el arkası yerde" deyimının güreş sporundan ortaya çıktığının ipucunu vermektedir. Cafer Mum, "Güreşte, altta kalan kişinin, elinin arka yüzüyle yere vurması, yenilgiyi kabullenip oyundan çekilmesi ve üstünlüğü başkasına vermesi anlamına gelmektedir." (Mum 2006: 144) diyerek bu bilgiyi teyit etmiştir. Ayrıca divan şairlerinin şiirleri incelendiğinde de bu deyimın güreşle bağlantılı olduğu açıkça görülmektedir. Aşağıda bununla ilgili örnekler incelenecektir:

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 4 Spring 2013

Simkeş-zâde Feyzî (ö. 1690) *Divan*’ında “Kıt’a-i Diğer Der-Hakk-ı Şukûfe-i Zerrîn” başlıklı bir kıt’adan alınan ve “*Senin makamının heybeti ortaya çıkınca sarı pehlivan el arkasını yere koydu.*” şeklinde nesre aktarılabilecek beyitte çiçeğin solup yapraklarını dökmesi el arkasını yere koymak olarak yorumlanmıştır:

Mesned-nişînün eyleyicek şevketi zuhûr

El arkasını yire kodı sarı pehlevân

S. Feyzî, Kt.14/1 (Coşkun, s. 494)

“*Ey Fennî levendane bir tarzla meydana girince kalemimin pehlivanına (herkes) el arkası yerde dedi.*” diyen Mustafa Fennî (ö. 1745) şiiri güreş meydanına, kalemini de bu meydana yığılma dolaşan bir pehlivana benzetir. Onu gören diğer şairler ise daha güreşe bile tutuşmadan “el arkası yerde” diyerek pes ettiklerini söylerler:

Didiler küştigîr-i hâmemme el arkası yerde

Levend-âne revişle Fenniyâ meydâna girdükçe *Fennî, G.311/5 (Demirkazık, II, s. 568)*

“*Gönül n’ola ayrılığa el arkası yerde dese, (çünkü o) gam pehlivanı ile güreşe tutuştu.*” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarılabilecek aşağıdaki beyitte Katib-zâde Sâkib (ö. 1716-17), gönlünü gam pehlivanı ile güreş tutan ve kaybedeceğini anlayınca da pes diyen bir güreşçiye benzetir. Şair için sevgiliden ayrı olmak katlanılacak bir durum değildir. Bu sebeple şair ayrılık acısı karşısında yenik düşmüştür. Bu beyit “duvarı nem insanı gam yıkar” atasözünü de akla getirmektedir:

N’ola el arkası yerde dise hicrâna gönül

Küştigîr-i gam ile dest ü girîbân oldu

K. Sâkib, K.5/36 (Kırbyık, s.123)

Medhî (ö. 17. yy), “*Ey pehlivan güzel, gönül pehlivanı cevri yüzünden zebûn oldu ve el arkasını yere koydu.*” diyerek gönlünü ve sevgilisini birer pehlivan olarak tasavvur etmiştir. Sevgili âşığın gönlünü alt etmek için cevri kullanır ve bunda da başarılı olur. Nitekim âşığın gönlü, sevgili karşısında yenilgiyi kabul etmekten başka bir şey yapamaz:

Dil küştigîri cevri elinden zebûn oldu

El arkasını yirde kor ey pehlevân güzel

Medhî, G.CCCXXXVIII/3 (Seyhan, s. 495)

Simkeş-zâde Feyzî’den alınan aşağıdaki beyitte şair, muhabbet pehlivanının meydana atılması ile ikiyüzlü düşmanın el arkasını yere koyarak yenilgiyi kabul ettiğini dile getirir. Feyzî, aslında burada sevginin meselelerinin çözümündeki önemine vurgu yapmaktadır. İkiyüzlü insanların bile sevgi karşısında pes etmekten başka çarelerinin olmadığını ifade etmektedir:

Basarsa hasm-ı mürâî el arkası yere

Ki küştigîr-i mahabbet atıldı meydâne

S. Feyzî, G.315/3 (Coşkun, s. 464)

Bilindiği üzere Behiştî Sinan’ın kaleme aldığı *Heft Peyker* adlı mesnevîde İran’ın Sâsânî hükümdarlarından Behrâm-ı Gûr’un tarihî ve destanî hayatı konu edilmiştir (Demirel [e-kitap]: 5). Bu mesnevîde Behrâm’ın Hindistan’da çok iri ve güçlü bir pehlivanla güreşmesinin anlatıldığı bir bölüm vardır. Burada Behram ile dev gibi rakibi güreşe tutuşurlar. Erkek ejdere benzeyen bu iki pehlivan sarhoş bir aslan gibi nara atarlar, Behram rakibini tutup başının üstünde havaya kaldırır, sonra onu arkası üstü yere bırakır, bu esnada her ikisinden buluttan akan yağmur gibi ter akmaktadır ve bir taraftandan da güreş esnasında toz toprağa bulanmışlardır. Üstlerindeki tozu toprağı silip tekrar güreşe tutuşurlar Behram çeşitli güreş oyunları ile rakibinin sırtını yere getirir ve rakibi bunun üzerine aşağıdaki beyitte geçtiği üzere pes eder.⁶

⁶ bk.: *Behiştî Sinan, Heft Peyker/792-838 (Demirel, s. 51-54).*

Pes idüp öpdi pes önünde zemîn

Didi kim yirde el arkası hemîn *Behiştî Sinan, Heft Peyker/825-835 (Demirel, s. 53-54)*

Daha önce de zikredilen yukarıdaki son beyitte görüldüğü üzere Behrâm'ın rakibi, yenilgiyi ve Behrâm'ın üstünlüğünü kabul etmiş bunu yaparken de pes edip "el arkası yerde" demiştir.

Yukarıda verilen örnekleri çoğaltmak mümkündür.⁷ Ahmet Talat Onay ve Cafer Mum'un görüşleriyle birlikte yukarıdaki örneklerden ve özellikle de *Heft Peyker*'den alınan bu örnekten yola çıkılarak söylenebilir ki bu deyimın çıkış noktası güreş sporunda yenilgiyi kabul etmek, pes ettiğini dile getirmek için pehlivanların ellerini yere koymalarıdır. Günümüzde devam eden Kırkpınar yağlı güreşlerinde de rakibin kispetine el ile vurmak, pes etmek anlamındadır (*TDK Türkçe Sözlük* 1998: II/1180). Buradan güreşteki bu uygulamanın farklı şekillerinin bulunduğu ya da zaman içinde uygulamanın değişikliğe uğradığı sonucunu çıkarmak mümkündür.

Yeyimin Divan Şiirindeki Kullanımı

Klasik Türk şiirinde "el arkası yerde" tespit edilebildiği kadarıyla sıklıkla sevgilinin boyu karşısında servinin pes etmesi ya da serviye benzeyen sevgili karşısında çınarın yapraklarını dökerek aczini ortaya koyması; şairlerin şiir kudreti karşısında rakiplerinin hayret, alkış ve çaresizlik içerisinde yenilgiyi kabul etmeleri ve âşıkların sevgililerinin güzelliği, naz ve cefalarına tahümmülerini yitirmeleri bağlamında kullanılmıştır.

Divan şiirinde tespit edilen örneklerden en eskisi Necâtî'ye aittir. Şairin daha önce söz konusu edilen beyti dışında bir de aşağıya alınan beyitte bu deyimı zikrettiğini görülür. Necâtî ilk beyitte deyimı "el arkası yirde didi" biçiminde kullanırken aşağıdaki beyitte ise "el arkasını yirde kodu" şeklini tercih etmiştir. Şair burada sevgilinin boyu ile servi arasındaki çekişmeyi şiirine konu eder. Servi oldukça düzgün ve uzun bir ağaçtır. Bu haliyle hemen diğer ağaçlardan seçilir. Sevgilinin güzelliğini vurgulamak isteyen şair, servinin bile sevgilinin boyu karşısında aczini itiraf ettiğini söylemektedir:

El arkasını yirde kodı pehlevân iken

Benzer ki oldı kâmetüñe dest-yâr serv *Necâtî Bey, K.21/18 (Tarlan, s. 84)*

Servi boylu sevgilisinin emsalinin olmadığını vurgulamak isteyen Usûlî (ö. 1538), "*O boyu uzun servi boylu sevgili gibi(si) var ise, doğrusu (ona) el arkası yerde, (onun) ayağının tozuyuz.*" demektedir. Burada şair, hem sevgilisi kadar endamı güzel birinin olması halinde (ki bu pek mümkün değildir) ona kul köle olacağını dile getirmekte hem de sevgilisi karşısında pes ettiğini ve onun ayağının tozu mesabesinde olduğunu vurgulamaktadır:

Râstî el arkası yerde ayağı tozuyuz

Var ise bir serv-kad ol kâmet-i bâlâ gibi *Usûlî, G.142/5 (İsen, s. 238)*

Gelibolulu Sun'î (ö. 1734-35) muhtemelen sert esen sabah rüzgârı ile devrilip tepe taklak olan serviye, sevgilinin boyunun vasfını duyunca pes etmiş ve cennetteki tûbâ ağacı gibi baş eğmiş olarak tahayyül eder. Burada servinin, sevgilinin boyuna dair sözleri sabah rüzgârından işitmesi hem "sabâ"nın habercilik vasfını ortaya koyar hem de servinin rüzgâr tarafından devrilmiş olduğu tasavvurunu doğurur:

⁷ bk.: *Re'fet, K.1/25 (Kardaş s. 42-43); Behiştî Sinan, Heft Peyker/170 (Demirel, s. 10).*

Sabâdan serv togrı söz işidüp vasf-ı kadûnde⁸

Kodı el arkasını yirde tûbâ-vâr baş eğdi *G. Sun 'i, G.215/2 (Yakar, s. 528)*

Fazlaca görülen tasavvurlardan biri de sevgilinin servi (gibi) olan boyu karşısında çınarın, “el arkası yerde diyerek” ya da “el arkasını yere koyarak” onun üstünlüğünü kabul etmesidir. Çınar yaprakları bilindiği üzere divan şiirinde sıklıkla “el” ile benzetme ilişkisi içerisinde kullanılır. Bu durum çınarın “el arkası yerde” deyimiyle anılmasına zemin hazırlamıştır.

Şâhî (ö. 1562) çınarın, sevgilinin servi gibi salınan endamı karşısında şevke gelip onu övdüğünü ve el arkasını yere koyarak sevgilinin üstünlüğünü kabul ettiğini söyler. Şair, şevke gelip kendinden geçen insanların titremesi ve hatta kimi zaman yere düşmesi ile sevgilinin salınarak geçtiğini gören çınarın şevke gelip titreyerek yapraklarını yere düşürmesini ilişkilendirir. Sevgilinin boyunun serviye benzetilmesinin ve çınarla karşılaştırılmasının ve çınarın servi karşısında el arkası yerde demesinin sebeplerinden biri de servinin yapraklarını hiç dökmemesi ama çınarın, sonbaharda ya da sert esen rüzgârla yapraklarını dökmesi olduğu söylenebilir:

Her kaçan reftâre gelse Şâhî serv-i kadd-i yâr

Şevk ile tahsîn idüp el yirde kor şâh-ı çenâr

Serv bil haddüni öykünme kadine zinhâr

Servde olmaz Celâlî sâye ile berg ü bâr

Zeyn-i gülzâr olmadur serv-i dil-ârâdan garaz *Şâhî, Th.1/5 (Kılıç, s. 225)*

“Sabah rüzgârı sevgilinin servi boyundan nişan verince çınar insafa gelip el arkası yerde dedi.” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarabilecek beyitte Muhyî (ö. 1547-48), rüzgârın esmesi ile yaprakların ağaçtan kopup düşmesini çınar ağacının sevgilinin servi boyunun üstünlüğünü kabul etmesi olarak yorumlar. Burada zaten kendiliğinden olan bir olayı güzel bir sebebe bağlayan şair hüsn-i talîl sanatı yapmıştır. Ayrıca sabah rüzgârının haberci niteliğini “nişan getirdi” ifadesiyle dile getirmektedir:⁹

Geldi insâfa kodı el arkasın yire çenâr

Virdüğünde serv kaddinden sabâ aña nişân *Muhyî, G.CDLXXVIII/4 (Arslan, s. 605)*

Aşağıdaki beyitte başka bir hüsn-i talîl sanatı göze çarpmaktadır. Ubeydî (ö. 1572-73) üzerine güneş vuran çınar yaprağının yere düşen el şeklindeki gölgesini el arkasını yere koyup pes etmek olarak yorumlamıştır. “Çınar yaprağının gölgesi göklerin senin kudret bostanından bir yaprak olduğunu gördü (ve) el arkası yerde dedi.” biçiminde nesre aktarabilecek münacaat türündeki gazelde yer alan beyitte şair, çınar yaprağının gölgesinin yere düşmesini Allah’ın büyüklüğü karşısında aczini ortaya koyması, pes etmesi şeklinde yorumlamıştır:

Didi el arkası yerde sâye-i berg-i çinâr

Gördi gökler bûsitân-ı kudretünden bir varak *Ubeydî, G.153/2 (Ünlü, s. 115)*

Bilindiği üzere tûbâ, cennette bulunduğu inanılan kökü yukarıda dalları aşağıda olan bir ağaçtır. Bu durumu Fevrî (ö. 1571) beyitte oluşturduğu hüsn-i talîl sanatına dayanak yapar. “(Ey sevgili) eğer senin şimşadının yaprağını cennete letseler tûbâ eğilip el arkası yerde, der.” biçiminde nesre aktarılacak beyitte şair, tûbâ’nın dallarının aşağıda olmasını sevgilinin şimşadı

⁸ Yararlanılan kaynakta “hadûnde” şeklinde olan kelime anlam gereği “kadûnde” şeklinde değiştirilmiştir

⁹ Benzer örnekler için bk.: Revânî, G.296/6 (Avşar, s. 221); Behîştî, G.297/2 (Aydemir, s. 390); Ü. İshak Çelebi, G.83/1 (Çavuşoğlu-Tanyeri, s. 170); Muhibbî, G.2391/1 (Ak, s. 699).

yaprağının cennete iletilmesi sonucunda ortaya çıkmış bir durum olarak değerlendirir. O yaprağı gören tûbâ eğilerek el arkası yerde der, yani sevgilinin üstünlüğünü kabul eder:

Tenezzül eyleyüp tûbâ diye el arkası yirde

Cinâna ilteler nâgeh eger şimşâdı yaprağın

Fevrî, varak no: 194b (G.)

El arkası yerde deyimi şairlerce özellikle Taşlıcalı Yahyâ tarafından güneşle birlikte kullanılmıştır. Beyitlerden anlaşıldığı kadarıyla güneşin batması onun el arkası yerde demesi, el arkasını yere koyarak pes etmesi, karşısındaki diğer varlığın üstünlüğünü kabul etmesi biçiminde yorumlanmış ve böylece bahsi geçen deyim hüsn-i talîl sanatı ekseninde ele alınmıştır.

“Onun ilim ve vakarının bayrağı dağ gibi olalı, parlak güneş el arkasını yeryüzüne koyarak onun üstünlüğünü kabul etti.” şeklinde nesre aktarabilecek beyitte Taşlıcalı Yahyâ, kasidesinde övdüğü kişinin bilgi ve ağırbaşlılığının büyüklüğünü vurgulamak için dağ gibi olduğunu söylemekte, güneşin bile bu büyüklük karşısında aczini ortaya koyarak el arkasını yere koyduğunu dile getirmektedir. Güneşin dağların ardından batması hadisesi güneşin el arkasını yere koyması olarak yorumlanmıştır:

Kodî el arkasını yir yüzine mihr-i münîr

‘Alem-i ‘ilm ü vakârı olalı hemçü cibâl

T. Yahyâ, K.18/5 (Çavuşoğlu, s. 79)

Aşağıdaki beyitte ise güneşin sevgilinin yüzünü görerek güzellik davasında bulunması ardından bu davayı kazanamayacağını anlayınca yenilgiyi kabul etmesi söz konusu edilmektedir. Taşlıcalı Yahyâ, güneşin batarken oluşturduğu gölgelerin yere düşmesini pes etmek biçiminde tasavvur etmiştir. “Pest olmak” güneşin batma hadisesini açık bir biçimde ortaya koymaktadır.¹⁰

Gün yüzünü göricek da‘vâ-yı hüsn itmiş meger

Sâye-veş kodî el arkasını yire oldı pest *T. Yahyâ, G.32/4 (dipnotta), (Çavuşoğlu, s. 301)*

Ümîdî (ö. 1571), “(Ey) ay (kadar güzel sevgili) bugün (senin) güzelliğinin ışığını beğenip gökteki güneş el arkasını yere koydu san.” dediği beytinde, sevgiliyi ay olarak tasavvur etmiş ve güneşin batmasının ardından ayın çıkması durumundan yararlanarak tasavvurunu şekillendirmiştir. Şaire göre güneşin batmasının sebebi ay yüzlü sevgilinin güzelliğinin üstünlüğünü kabul ederek pes etmesidir.¹¹

San meh¹² şu‘â‘-ı hüsnüñe tahsîn idüp bugün

Kodî el arkasını yire mihr-i âsmân

Ümîdî, G.155/2 (Selvi, s. 151)

16. yüzyılda başlayarak 17. yüzyıldan itibaren daha da artan bir biçimde divan şairleri “el arkası yerde” deyimini şiir söylemedeki başarı ve üstünlük karşılaştırması için kullanmışlardır. Bu anlamda tespit edilebilen ilk örnek Gelibolulu Sun’î’ye aittir. “Ey sabah rüzgârı var bu sözü şairlere söyle (de) şah beytine el arkasını yere koysunlar.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilecek beyitte şair sabah rüzgârından şiirini tüm şairlere ulaştırmasını istemektedir. Sun’î yazdığı beyte öylesine güvenmektedir ki bunu duyan şairlerin şiirin güzelliği karşısında aczlerini itiraf etmekten başka seçeneklerinin olamayacağı görüşündedir:

Şeh beytine el arkasını yire kosunlar

Ey bâd-ı sabâ var bu sözi di şu‘arâya

G. Sun’î, G.168/4 (Yakar, s. 512)

¹⁰ Benzer örnek için bk.: Şehdî, G.155/2 (Bayındır, s. 151).

¹¹ Benzer örnekler için bk.: T. Yahyâ, G.24/7 (Çavuşoğlu, s. 296); Vusûlî, G.1/4 (Taş, s. 51).

¹² Yararlanılan kaynakta “Sanma” şeklinde okunan kelime anlam gereği “San meh” şeklinde alınmıştır.

16. yüzyılın velût şairlerinden biri olan Gelibolulu Âlî, sevgilinin elinin güzelliğini vâsf ettiği beş beyitlik gazelinin mahlas beytinde “(Ey sevgili, şiir erbabı) senin beş parmağının vâsfını görünce el arkası yerde diyip pes ettiler, (böylece) Âlî kulun nice şiir erbabının pençesini burmuştur.” diyen şair, yazdığı şiir karşısında diğer şairlerin sevgilinin beş parmağının vâsfında bundan daha güzel bir şiir yazılamaz diye Âlî’nin üstünlüğünü kabul ettiklerini söylemektedir.¹³

Görince vâsf-ı pençeñ didiler el arkası yirde

Nice ‘Âlî kuluñ erbâb-ı nazmuñ pençesin burmak G. Âlî, G.696/5 (Aksoyak, II, s. 142)

Azmi-zâde Hâletî’nin (ö. 1631) Divan’ındaki 769. gazel beş beyitlik bir şiirdir. Şair bu gazelindeki söyleyişini öylesine üstün görmektedir ki “Ey Hâletî eğer hamse sahiplerine bu beş beyti görmek nasip olsaydı, (onlar) el arkasını yere koyardı.” demektedir. Burada; beş beyit, beş parmaktan oluşması dolayısıyla el ve bir şairin beş mesnevî yazması ile oluşan hamsenin birbiri ile ilişkili kullanımı da dikkat çekicidir. Hâletî, hamse sahipleri el arkasını yere koyardı, derken onların binlerce beyitten oluşan hamselerinin kendinin beş beyitlik bir gazeli kıymetinde bile olmadığını vurgulamak istemiştir:

Bu beş beyti eger ey Hâletî görmek nasîb olsa

Mukarrer kordı sâhib-hamseler el arkasın yire A. Hâletî, G.769/5 (Kaya, s. 298)

Divan edebiyatının en önemli şairlerinden biri olarak kabul edilen Bâkî’nin şiirdeki dehasını kendinden sonra gelen şairler de takdir etmişlerdir. Süheylî (ö. 1634?) “Büyüktün küçüğe (tüm şairler) söz ustası Bâkî’ye el arkasını yere koyup teslim oldular.” diyerek diğer şairlerin onun şiiri karşısında bundan daha güzeli yazılamaz şeklinde bir yaklaşımla el arkasını yere koyarak, Bâkî’nin ne denli büyük bir şair olduğunu kabul ettiklerini ifade etmiştir:

El arkasını yire koyup eyledi teslim

Bâkî-i sühen-pervere a’lâ-y-ile ednâ Süheylî, K.48/47 (Harmancı, s. 139)

Fennî ise Râmî’nin şiir kudretinin üstünlüğünden dem vurmak için el arkası yerde deyiminden yararlanmıştır. “Ey Fennî, (şiir meydanında güreş tutan) bu kalem pehlivanımız, Râmî’nin şiirlerinin kuvvetini görünce el arkası yerde dedi.” diyen şair, Râmî’nin şiir yazma konusunda kendinden çok daha üstün olduğu kanaatindedir. Fennî âdetâ burada, ne kadar uğraşırsa uğraşsın onun gibi şiir yazamadığını itiraf etmektedir. Ayrıca bilindiği üzere kalem belli bir açı ile dik tutularak kullanılır. Kullanılmayan kalemin yatık bir biçimde herhangi bir satha konması Fennî’ye göre kalemin el arkası yerde demesi yani yazmayı bırakması şeklinde yorumlanmış da olabilir:

Görince kuvvet-i eş’ârını Râmî’nün ey Fennî

Didi bu küştigîr-i hâmemüz el arkası yerde Fennî, G.267/7 (Demirkazık, II, s. 540)

Re’fet (ö. 1765) “(Edebiyatın) Hüner sahipleri, şimdiden sonra el arkası yerde desin, (çünkü) nazım ve nesir meydanını mucizeler söyleyen Re’fet tutmuş.” demektedir ve kendini mucizeler söyleyen bir edip olarak vâsfetmektedir. Mucize karşısında insanların aciz kalmalarından doğal bir şey yoktur. Re’fet mucizeler söylediğine göre diğerlerine onun üstünlüğünü kabul ederek pes etmek düşer:

¹³ Şairlik kudretine ilişkin tasavvurlarla ilgili benzer örnekler için bk.: G. Âlî, G.1401/7 (Aksoyak, II, s. 279); G. Âlî, G.556/3 (Aksoyak, II, s. 114); K. Hasan Çelebi, G./3 (Aksoyak, I, s. 6); Vâhid G.166/8 (Kahraman, II, s.720); Koca Râgıb Paşa, G./7, s. 60; Râşid Efendi Tk.II/46 (Kahraman, II, s. 900); Necîb, Tk.VIII/26 (Kahraman, II, s. 915); Vehbî, G.216/10 (Yenikale, s. 501); Nâşid, K.4/33 (Zülfe, s. 14).

Desin şimdengerü el¹⁴ arkası yerde hünermendân

Zemîn-i nazm u nesri Re'fet-i mu'cîz-beyân tutmuş *Re'fet, G.119/5 (Kardaş, s. 314)*

Divan şiirinde âşık, sevgilisinden sürekli azar ıstır, onun cefa ve eziyetlerine tahammül etmek zorunda kalır. Bazen bu sıkıntıya katlanamaz ve pes eder. Ya da sevgilinin güzelliği karşısında çaresiz kalır. Şairler bu durumu dile getirmek için de “el arkası yerde” deyimini kullanılmıştır. Sümbülzade Vehbî (ö. 1809), “*Ey pehlivan (sevgili) aşkının güçlü pazulu Rüstem'i ile güreşmek elden gelmez, bunun çaresi el arkası yerde demektir.*” şeklinde nesre aktarılabilecek beyitte sevgilinin aşkı karşısında içinde bulunduğu çaresizliği dile getirmektedir. Vehbî, onun aşkı ve aşkıdan doğacak sıkıntılara “el arkası yerde” diyerek baştan yenilgiyi kabul etmiştir:

Güleşmek gelmez elden Rüstem-i pür-zûr-ı ‘aşkıñla

Demekdir çâresi ey pehlevân el arkası yerde *Vehbî, G.216/4 (Yenikale, s. 501)*

Fennî aşağıda, sevgilinin âşığı olmadık dertlere giriftar edebileceğini, yaptığı bin bir amansız oyunla âşıklarına pes dedirdiğini dile getirmektedir. Şair, burada ayrıca güreş oyunları ile sevgilinin âşıklarına yaptığı oyunlar arasında da ilişki kurmuştur. Sevgilinin nice âşığına pes dedirtmesi aynı anda pek çok âşığı olduğu anlamına gelirken ona âşık olan kişilerin zaman içerisinde pes diyerek aşklarından vaz geçmeleri manasını da taşımaktadır.¹⁵

Sakin vasl öndüli içün görüş bahs itme her yerde

Seni ey dil giriftâr eyler ol bir olmaduk derde

Didürmişdür nice ‘uşşâkına el arkası yerde

Ki zîrâ oyn’elinden bî-emândur pehlivân-zâde *Fennî, Ş.10/3 (Demirkazık, II, s. 617)*

Divan şairleri yukarıda üzerinde durulan hayal ve tasavvurların dışında da deymi muhtelif imgeler çerçevesinde şiirlerinde kullanmışlardır. Bunlar kronolojik bir sıra takip edilerek incelenmeye çalışılacaktır.

“*Bu seçkin işret, güneş gibi aydınlandığı için düzenbaz felek (bile) el arkasını yere koydu.*” şeklinde nesre aktarılan aşağıdaki beyitte Taşlıcalı Yahyâ’nın, “güneş gibi aydınlanmak” ifadesinden hem işret meclisindeki keyfin ve eğlencenin doruk noktaya eriştiği hem de işretin gecedan sabaha değin sürdüğü anlamı çıkarılabilir. Bu beyitte seçkin işret karşısında düzenbaz feleğin bile el arkasını yere koyarak “pes” dediği ifade edilmiştir:

Çü oldı gün gibi rûşen bu ‘işret-i mümtâz

Kodı el arkasını yire çarh-ı lu‘bet-bâz *T. Yahyâ, Msm.6/VII-8 (Çavuşoğlu, s. 157)*

Hasan Ziyâ’î’nin (ö. 1584-85) yaşadığı dönemin ahlakî problemlerini dile getirdiği kasidesinden alınan aşağıdaki beyitte, şair ahlaksızlar karşısında “el arkası yerde diyerek” pes etmekten başka çaresi kalmadığını dile getirmektedir. Burada, şairin “n’eyleyeyim” ve bi’z-zarûrî” ifadelerinden, muhtemelen mücadele ve karşı koyma gücünün kalmaması sebebiyle istemeye istemeye yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldığı sonucu çıkmaktadır:

Bi’z-zarûrî didük el arkası yirde çün kim

Puşt olanlar geçinür n’eyleyeyüm puştî-bân *Ziyâ’î, K.7/8 (Gürgendereli s. 92)*

¹⁴ Yararlanılan kaynaktaki “ol” şeklinde okunan kelime anlam gereği “el” şeklinde alınmıştır.

¹⁵ Sevgili ve onun aşkı karşısında pes eden âşık tasavvuru ile ilgili diğer örnekler için bk.: *Vehbî, G.216/4 (Yenikale, s. 501); Vehbî, G.216/4 (Yenikale, s. 501); Vehbî, G.216/6 (Yenikale, s. 501); Vehbî, G.216/8 (Yenikale, s. 501)*

Gelibolulu Âlî, “Behrâm-ı Gûr, dünya (=ecel) Zâl’inin yumruğuna/tokadına güçlü kişilerin (bile) dayanmadığını gördü, toprak olup el arkasını yere koydu.” şeklinde günümüz Türkçesine aktarılabilir beyitte dövüş esnasında pes etmekten söz etmektedir. Şair, Behrâm’ın ölümünü hüsn-i talil sanatı ile açıklamıştır. Âlî’ye göre onun ölümünün sebebi dünyanın Zâl’inin darbesine dayanamaması ve pes etmesidir. Oysa ölüm her canlının tadacağı doğal bir olgudur. Şair burada dünyanın faniliğine de vurgu yapmaktadır:

Zâl-i dehrûn muştına gördi tayanmaz ehl-i zûr

Hâk olup el arkasın yirde kodı Behrâm-ı Gûr *G. Âlî, G.434/1 (Aksoyak, II, s. 89)*

Rezmî (ö. 1719), pehlivan vasıflı sevgilisinin elinden aldığı bir bûse ile kendinden geçmiş ve devrilmiştir. Buradaki bûsenin sevgili tarafından ağza aşk edilen bir tokattan alınmış olma ihtimali de vardır. Çünkü şairi sersemleten unsur el öpmenin verdiği haz olabileceği gibi şiddetli bir tokada maruz kalması da olabilir:

Beni bir dest-bûs ile yıkup gitdi o mestâne

El arkası aña yirde didüm ol pehlevâna *Rezmî, G.464/1 (Gürbüz, s. 337)*

Ârif-zâde Âsım (ö. 1737-38), Damat İbrahim Paşa’nın cömertliğine vurgu yapmak için, eli açıklıkları ile bilinen Harun Reşîd zamanında vezirlik yapmış bir aile olan Bermekîler ve Hâtem-i Taî’yi şiirine konu yapmıştır. Bu minval üzere şair aşağıya alınan dörtlüğün üçüncü dizesinde İbrahim Paşa’nın cömertliği karşısında Bermek ailesinin pes demesinin şaşılacak bir durum olmadığını söylemektedir:¹⁶

Kerem bâbında hayrân ‘âlem İbrâhîm Paşaya

Mühürdâr olsa şâyân Hâtem İbrâhîm Paşaya

N’ola derse sehâda Bermekî el arkası yirde

Kerîmü’ş-şân vezîr-i a’zam İbrâhîm Paşaya *Ârif-zâde Âsım, Mb./1, vr. 7a.*

Neccâr-zâde Rızâ (ö. 1746), *Vâridât-ı Gaybiyye* adlı divanındaki na‘t niteliği taşıyan ikinci kasidesinde “(Ey Muhammed), gönül alçakta, el arkası da daima yerde, mavi göz(üm), senin ayağını öpmeye hazır (bekliyor)” diyerek, Hz. Muhammed ve onun tebliğ ettiklerine tüm benliği ile teslim olduğunu dile getirmektedir:

Göñül alçakda el arkası dahi yerde müdâm

Muntazırdur kademün bûsına ‘ayn-ı zerkâ *N. Rızâ, Vâridât-ı Gaybiyye, K.II/16 (Özdemir, s. 219)*

İlahî-zâde Vâsık (ö. 1751-52), Pîrî-zâde Mehmed Efendi’nin ok meydanına taş dikmesi üzerine yazdığı tarih manzumesinde “Tozkoparan senin elinin şastını (=okçu yüzüğünü) görseydi, o da rüzgâr gibi olan ok(un)a şaşıp kalır (ve) el arkası yerde, derdi.” demektedir. Tozkoparan İskender, II. Bayezid döneminde yaşamış meşhur kemankeşlerinden birisidir.¹⁷ Şair burada Pîrî-zâde Mehmed Efendi’nin ok atmadaki maharetine Tozkoparan İskender’in bile hayrette kalarak pes edeceğini söylemektedir:¹⁸

¹⁶ Medhedilen kişilerle ilgili diğer tasavvurlar için bk.: *Ferîd İbrahim, 1/27 (K.) (Çobanoğlu, s. 4); Ferîd İbrahim, 50/15 (T.) (Çobanoğlu, s. 61); Vehbî, G.216/11 (Yenikale, s. 501); Vehbî, G.216/12 (Yenikale, s. 502); Vehbî, G.216/13 (Yenikale, s. 502).*

¹⁷ “İskender, bir gün meydana tuttuğu yeni bir yayın kabzasını şevkle sıkışmış, kabzayı kaplayan toz (menzil yaylarının dış yüzlerine ve kabzalarına kaplanan kayın ağacı kabuğu) parmaklarına yapışıp kopmuştu. Hazır bulunan meydan pirlinden yıldırım baba, hayranlıkla ‘Bu pehlivan toz koparan!’ demiş, lâkabı oradan kalmıştı.” bk.: Ünsal Yücel, *Türk Okçuluğu*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1999, s. 193.

¹⁸ Benzer örnek için bk.: *Re’fî, K.13/35 (Kardaş, s. 93).*

Göreydi şaşt-ı destin der idi el arkası yerde

Ederdi bâd-veş tîre ta‘accüb Tozkoparan da¹⁹ *İ.Vâsik, 36/2 (T.) (Gülbüz Atik, s. 119)*

Şehdî (ö. 1769) aşağıdaki beyitte içkinin sarhoşluk verici niteliği ile nice yiğidi (Rüstem olsa bile) alt ettiğini dile getirmektedir. Burada kast edilen çok içmek sonucu “sızmak” olsa gerektir. Şair, sırtı yere gelmiş bir güreşçi ile sızan bir kişinin hali arasında ilişki kurmaktadır:

Katı pür-zûr olurmuş duhter-i rez ayak almakda

Aña el arkası yerde dimiş²⁰ çok Rüstem-i ‘âlem²¹ *Şehdî, 127/3 (G.) (Bayındır, s. 359)*

Ey meyhaneci, pek (fena) düştüm, el arkası yerde! Durma yardım et kapında (şarap) dolu bir testi ile (beni) ayakladır.” şeklinde nesre aktarılabilecek beyitte Vehbî, el arkası yerde deyimini içine düşüğü çaresizliği dile getirmek için şiirinde kullanmıştır. Burada ayrıca “el arkası yerde” ifadesinin kinayeli bir biçimde kullanıldığı da söylenilebilir çünkü sırt üstü düşen birinin ellerinin arkası yere gelir.

Ayaklandır kapında bir tolu destî ile turma

Meded pek düşdüm ey pîr-i mugân el arkası yerde *Vehbî, G.216/2 (Yenikale, s. 501)²²*

“Her hünerde doğrusu, el elden üstündür ama, dostlar her zaman Veybî’ye el arkası yerde ederler.” diyen Sümbülzâde Vehbî, maharet gerektiren her işte insanların muhtelif yönleri ile birbirinden üstün olduğunu ancak kendisinin her işte başarılı olması sebebiyle dostlarının takdir, hayret, alkış ve pes etmelerini ifade etmek için kendisine el arkası yerde dediklerini dile getirmektedir:

Belî her bir hünerde dest ber-bâlâ-yı dest ammâ

Eder Vehbî’ye yârân her zamân el arkası yerde *Vehbî, G.216/9 (Yenikale, s. 501)*

Ferîd İbrahim (ö. 1842) gönlünü meydana çıkmış, salınarak yürüyen bir ata benzetmiştir. Bu meydan elbette aşk meydanıdır. Şairin gönül atını bu meydana gören herkes el arkası yerde demiştir. Beyit şöyle Türkiye Türkçesine aktarılabilir: “*Salınıp yürüyerek meydana çıkınca gönül atına herkes el arkası yerde dedi.*”:

Esb-i dile el arkası yirde didi herkes

Meydâna çıkınca salınup hervelelerle *Ferîd İbrahim, G.48/2 (Çobanoğlu, s. 134)*

SONUÇ

Hazırlanan çalışmaya konu olan “el arkası yerde” deyiminin, yenilgiyi kabul etme, pes deme/etme, aczini itiraf etme, kimi zaman takdir anlamını da içerir biçimde rakibin üstünlüğünü kabul etme anlamları vardır.

Tespit edilen örneklerden anlaşıldığı kadarıyla bu deyim, “el arkası yerde de-, el arkasını yere/yerde ko(y)-, el arkası yerde, el arkası yerde et-/eyle-, el arkasını yere bas-“ şeklinde divan şiiri metinlerinde yer almıştır. Bunlar arasında en çok “el arkası yerde de-” (%41) ve “el arkasını yere/yerde ko(y)-” (%36) şekli şairlerce tercih edilmiştir. Deyimin sıklıkla kullanıldığı tespit edilen

¹⁹ Yararlanılan kaynaktan “Toz koparan’da” şeklindeki ifade “Tozkoparan da” şeklinde alınmıştır.

²⁰ Yararlanılan kaynaktan “dinmiş” şeklindeki kelime anlam ve vezin gereği “dimiş” şeklinde alınmıştır.

²¹ Yararlanılan kaynaktan redif olan “-i ‘âlem” ifadesi unutulmuştur. Tarafımızdan bu metne dahil edilmiştir.

²² *Vehbî Divanı*’nda geçen diğer örnekler için bk.: *Vehbî, G.216/1 (Yenikale, s. 500); Vehbî, G.216/3 (Yenikale, s. 501).*

yukarıda belirtilen iki şekline 15. yüzyıldan itibaren her dönemde rastlanmıştır. Ancak “el arkası yerde” biçiminin 16. yüzyılın sonlarından itibaren kullanıldığı görülmüştür.

Çalışmaya konu olan deyimın özellikle 15. ve 16. yüzyıllarda sıklıkla çınar yaprağı-el benzerliği ekseninde metinlerde kullanıldığı bunun yanında güneşin batma hadisesi ile elin yere konulması arasında ilişki kurulduğu bütün bunlar yapılırken hüsn-i talil sanatının bu beyitlerin büyük bir kısmında yer aldığı tespit edilmiştir.

Deyimin 16. yüzyılın ortalarından itibaren daha çok şairlerin şiir kudretlerini değerlendirme gayesiyle divan şiiri metinlerinde yer aldığı belirlenmiştir.

Bu deyim artık Türkiye Türkçesinde kullanımdan düşmüştür. Bunun gibi artık kullanımda olmayan pek çok deyim, geçmiş döneme ait metinler içerisinde yer almaktadır. Bu metinlerin tam manası ile anlamlandırılabilmesi için mutlaka Türk dilinin geçmişten günümüze tespit edilebilen tüm deyimlerinin bir arada bulunduğu bir deyimler sözlüğüne ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

- AK, Coşkun (1987), *Muhibbî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- AKSOYAK, İsmail Hakkı (2006), *Gelibolulu Mustafa Âlî, Divan, I-III*, Turkish Sources LXII, Harvard: Harvard University Yayınları.
- ARSLAN, Mustafa (2006), *Muhyî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÂRİF-ZÂDE ÂSİM, *Dîvânçe-i Âsım*, Milli Kütüphane, 06 Mil Yz A 6868.
- AVŞAR, Ziya (e-kitap), *Revânî Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1128331/h/giris-revani.pdf>, (18.05.2012).
- AYDEMİR, Yaşar (2000), *Behiştî Dîvânı*, Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- BAYINDIR, Şeyda (2008), *Şehdî Divanı*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- COŞKUN, Ali Osman (1990), *Simkeş-zâde Feyzî Dîvânı (İnceleme – Metin – İndeks)*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed – M. Ali Tanyeri (1990), *Üsküblü İshak Çelebi, Divan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Yayınları.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1977), *Yahyâ Bey, Dîvan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Ferda (2006), *Enderunlu Ferîd İbrahim Dîvân'ının Metni ve İncelemesi*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- DEMİREL, Şener (e-kitap), *Behiştî'nin Heft Peyker Mesnevîsi*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215443/h/metin.pdf> (15.08.2012).
- DEMİRKAZIK, H. İbrahim (2009), *18. yy. Şairi Mustafa Fennî, Dîvân (İnceleme – Tenkitli Metin – Dizin)*, II, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- DİLÇİN, Cem (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- FEVRÎ, *Divan*, Topkapı Sarayı Revan Kütüphanesi, No: 763.

- GÜRBÜZ ATİK, İncinur (2011), *İlahî-zâde Mehmed Emîn Vâsık Divan*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- GÜRBÜZ, Mehmet (2012), *Safiye Sultan-zâde Mehmed Rezmî Divan*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- GÜRGENDERELİ, Müberrâ (2002), *Hasan Ziyâ'î, Hayatı – Eserleri – Sanatı ve Divanı (İnceleme – Metin)*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- HARMANCI, Esat (e-kitap), *Süheylî, Dîvân*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215254/h/girismetin.pdf>, (03.05.2012).
- İSEN, Mustafa (1990), *Usûlî Divanı*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KAHRAMAN, Bahattin (1995), *Vahîd Mahtûmî, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Eserlerinin Tenkidli Metni, I-II*, Doktora Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KARDAŞ, Mehmet Nuri (2008), *Re'fet Mehmed 'Azîz'in Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KAYA, Bayram Ali (2003), *The Dîvân of 'Azîmî-zâde Haletî*, Turkish Sources XLIX, Harvard: Harvard University Yayınları.
- KILIÇ, Filiz (2000), *Şehzade Beyazid Şâhî, Hayatı ve Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KIRBIYIK, Mehmet (e-kitap), *Kâtib-zâde Sâkib Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275466/h/katibzade-sakib.pdf> (15.05.2012).
- KIRKKILIÇ, Ahmet (1985), *Sultan Üçüncü Murad (Murâdî) Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Dîvânının Tenkidli Metni*, Doktora Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- KOCA RÂGİB PAŞA, *Dîvân-ı Râgîb*, Bulak, 1252/1836.
- KÜÇÜK, Sebahattin (1994), *Bâkî Dîvânı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- MUM, Cafer (2006), “Divan Şiirinde Hazâniye ve Bâkî'nin Hazâniyesi”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 4, s. 127-151.
- ONAY, Ahmet Talat (1996), *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, Haz. Cemal Kurnaz, İstanbul: MEB Yayınları.
- ÖZDEMİR, Mehmet (1999), *Neccâr-zâde Rızâ Divanı'nın Edisyon Kritiği*, Yüksek Lisans Tezi, Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SEYHAN, Nezihe (2000), *Medhî Dîvânı (İnceleme – Transkripsiyonlu Metin)*, Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- SELVİ, Muhammed (2008), *Ümîdî, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı*, Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TANYERİ, Mehmet Ali (1999), *Örnekleriyle Divan Şiirinde Deyimler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TARLAN, Ali Nihat (1997), *Necati Beg Divanı*, İstanbul: MEB Yayınları.
- TAŞ, Hakan (e-kitap), *Vusûlî [ö.1592], Dîvân, (İnceleme, Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-275471/h/vusuli.pdf>. (28.04.2012).
- TÜRKÇE SÖZLÜK I-II (1988), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

- ÜNLÜ, M. Şahabettin (1991), *Ubeydi, Hayatı – Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*, Doktora Tezi, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- YAKAR, Halil İbrahim (e-kitap), *Gelibolulu Sun’î Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-213620/h/gelibolulu.pdf> (10.05.2012).
- YENİKALE, Ahmet (2011), *Sümbülzade Vehbî, Dîvânı*, Kahramanmaraş: Ukde Yayınları.
- YÜCEL, Ünsal (1999), *Türk Okçuluğu*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- ZÜLFE, Ömer (e-kitap), *Nâşid [1749-1791], Dîvânı*, <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/dosya/1-215485/h/nasidmetin.pdf> (15.06.2012).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/4 Spring 2013

